

Maarifçi realizm dövrü

**Abbasqulu ağa Bakıxanovun
XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərindəki əbədi mühitə təsiri**

Səbinə Əhmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Annosasiya. Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsrdə xalqın maariflənməsində, inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsində, dünyagörüşünün işıqlanmasında müstəsna rol oynamışdır. Məhz buna görədir ki, Abbasqulu ağa Bakıxanovdan sonra ədəbiyyat meydanına gələn Bakı ədəbi mühitinin şairləri də XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində dövrün tələblərinə uyğun olaraq onun elm və ədəbiyyat sahəsində açdığı cığırda gedərək böyük nailiyyətlər əldə etmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlər boyu bir çox mərhələlərdən keçmiş və daim zamanın axarı ilə gedərək meydana gəlmişdir. Artıq tarixdən məlumdur ki, türk xalqları Sibir, Tibet ərazilərindən deyil, Qafqaz dağları, Kür-Araz vadiləri, Xəzərətəfi düzənliklərdən sivilizasiya etmişlər. Belə ki, artıq bütün dünya bunu etiraf edir və türk xalqlarının, onların danışdığı dilin də mənşəyi bilavasitə "göy türklər"lə bağlıdır. Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri A.Bakıxanov, rusların güclü təzyiqi ilə üzləşsə də, əzmkarlıq və qətiyyəti sayəsində özünün "Gülüstani-İrəm" əsərində Azərbaycanın qədim zamanlardan bu yana tarixini təkzibedilməz mənbələrə əsasən yarada bilmişdir.

Açar sözlər: Abbasqulu ağa Bakıxanov, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi məclis, milli maarifçilik

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 18.05.2022; qəbul edilib – 01.06.2022

**Influence by Abbasgulu agha Bakikhanov on the literary environment
in the second half of XIX and early XX centuries**

Sabina Ahmedova

Doctor of Philosophy on Philology

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Abstract. Abbasgulu agha Bakikhanov played an exclusive role in enlightenment of the people of the XIX century, raising the level of development, and illuminating their worldview. And that is why, the poets of the second half XIX – early XX century, who came to the literary sphere after Abbasgulu agha Bakikhanov, achieved great success in the field of science and literature, during the second half of the XIX century, and the beginning of the XX century.

Azerbaijani literature has gone through many stages from time to time and has always developed in accordance with the requirements of the time, over the centuries. It is already known from history, that Turkic peoples were civilized not from Siberia and Tibet, but from the Caucasus Mountains, the Kur-Araz valleys and the Caspian plains. Thus, the whole world is already aware of this, and the origin of the Turkic peoples and the language they talk, is directly connected with the "Gek Turk"s. The great Azerbaijani thinker A.Bakikhanov, despite of strong pressure from the

Russians, thanks to his perseverance and determination, had been able to create the history of Azerbaijan from ancient times on the basis of irrefutable sources in his work "Gulustani-İram".

Keywords: Abbasgulu agha Bakikhanov, Azerbaijani literature, literary assembly, national enlightenment

Article history: received – 18.05.2022; accepted – 01.06.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycanda Abbasqulu ağa Bakıxanov maarifçilik çıraqını yandıranlardan olmuş və bunu öz qəlbinin istəyi, eyni zamanda sələflərinə yüksək ehtiram, xələflərinə hüsnü-rəğbət əsasında etmişdir. Bu səbəbdən də keçmişinə xor baxmamış, dini və milli dəyərlərini əziz tutmuş, klassik sənəkarlarımıza dərin hörmət bəsləmişdir.

Əsas hissə / Main Part

"Ümumiyyətlə, fikrimizcə, yeni dövrdə A.Bakıxanov Azərbaycan milli ideyasının ilk nümayəndəsidir. Çağdaş anlamda ilk millilik, milli özünüdərk, milli özünəməxsusluq kimi keyfiyyətlər A.Bakıxanovda özünü büruzə vermişdir. Əgər kimlərsə iddia edərsə ki, milli ideyanın başlanğıcı, ilkin mərhələsi M.F.Axundzadə ilə başlayır, bu, çox mübahisəlidir. Apardığımız tədqiqatlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmişik ki, M.F.Axundzadədən öncə və ondan fərqli olaraq, yalnız qiyabi deyil, əyani şəkildə Qərb dünyası ilə yaxından tanış olan A.Bakıxanov öz dövrünün, XIX yüzilliyin ilk milli ideoloqu və milli maarifçisidir. Şübhəsiz, burada "milli ideoloq" və "milli maarifçilik" nisbi xarakter daşıyır. Çünki bu anlayışlar, ilk növbədə yeni dövrün, kapitalist münasibətlərinin mövcudluğu şəraitində meydana çıxmışdır. Biz də bu mənada A.Bakıxanovu ilk milli ideoloq və milli maarifçi hesab edirik" [5, s.326].

Tiflisdə olarkən Mirzə Şəfi Vazehin "Divani-hikmət" ədəbi məclisinin görkəmli nümayəndələrindən olandan sonra Qubaya, atasının onun üçün aldığı malikanəyə gələn Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Mirzə Şəfi Vazehdən sonra "Gülüstani" adlı ədəbi məclis yaratmışdır. Məclisin məhz Vazehin yaratdığı "Divani-hikmət"dən üstünlüyü onda idi ki, orada İ.İ.Qriqoriyev, Xaçatur Abovyan kimi ermənilər, Rozen, F.Bodenstedt kimi qeyri-azərbaycanlılar deyil, Mirzə Möhsün Xəyalı, Xınalıqlı Əmin, Hacı Qubalı, Sədi Xaltani və s. kimi azərbaycanlı-müsəlman sənətkarlar da yığılmışdı. "Gülüstani" məclisinin üzvlərinin şeirlərinə nəzər salanda da onların əsərlərində çox güclü maarifçilik ideyaları ilə insanları cahillikdən, avamlıqdan, təhsilsizlikdən uzaqlaşdırıb, İslami və milli dəyərləri əziz tutmağa, adət-ənənələrimizə rəğbətlə yanaşmağa, eyni zamanda əsl İslam dininin mahiyyətini, mənasını, məzmununu dərk etməyə dəvət edirdilər. Məsələn, Xınalıqlı Əmininin qoşmalarında bu açıq-aydın özünü göstərir:

*Cahillər ahının qədrini bilməz,
Ay ağalar, acəb zəmanə döndü.
Gördüyümü xalqa deyə bilmənəm,
Könlümün ənisə dumanə döndü.*

*Alicı tərhanım uçdu qolumdan,
Qurtara bilmədim fitnə-felindən.
Dad eylərəm çərxi-fələk əlindən,
Yandı kabab bağrım büryana döndü.*

*Yol əhlilər doğru yola getməyir,
Məhəmmədin şəriətin tutmayı.*

*Cahillər qatında sözüüm ötməyir,
Dağdan ağır başım samana döndü. [7, s.41]*

İctimai-siyasi görüşlərində xalqın ağrı-acılarına şəffaf bir güzgü tutan Abbasqulu ağa Bakıxanov isə yazırdı:

*Ölkəsində qəddarlığa, zülmə etsə şah adət,
Heç bir zaman xalq içində hökm sürməz adalat.*

*Şah bir etsə zülmü, onun xadimləri yüz edər,
Gedər elin iqtidarı, hörməti də tez itər.*

*Bu halları görən zaman söyləmişlər atalar,
Ölkədə şah zalım olsa, xadimləri can alar.*

*Viran edər öz yurdunu zülm eyləyən hökmlər,
Həqiqəti yox eyləyər, puça çıxar din-iman.*

*Şah kafər də olub əgər ədalətlə görsə iş,
Rəhmət ilə yad olunar, versə elə asayış. [2, s.168-169]*

XIX əsrin əvvəllərində bütün dünyada məşhur olan A.Puşkin və onun ailəsi ilə dostluq və yaradıcılıq əlaqələri saxlayan Abbassqulu Ağa Bakıxanov 1841-ci ildə fars dilində yazdığı "Gülüstani-İrəm" əsərində Şirvan və Dağıstan tarixindən bəhs etmiş, bu ərazilər barəsində coğrafi və etnoqrafik baxımdan məlumat vermiş, ən qədim dövrlərdən İslam dini meydana gələnə qədər qövmləri, dinləri, dilləri və məzhəbləri anlatmışdır. Əsərdə İslam dini meydana gələndən sonra moğol istilası haqqında məlumat vermiş, sonra Səfəvilər haqqında söhbət açmış, xanlıqlar dövrünün mənzərəsini əks etdirmiş, Nadir şahın ölümündən (1747) "Gülüstani müqaviləsi"ni qədərki zamanı göstərmiş, əsərin müqəddəməsində isə öz şərh-halını yazmış və Azərbaycan alimləri, şairləri haqqında məlumat vermişdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov bu əsəri yazarkən Herodot, Strabon, Plutarx, Mirxond, Katib Çələbi, Nestor, Karamazin kimi qədim yunan, rus və Şərq tarixçilərinin kitablarından istifadə etmişdir. Kitab ərsəyə gələndən sonra özü onu rus dilinə tərcümə etsə də, sovinist çar məmurları kitabın nəşrinə icazə verməmişdir. "Gülüstani-İrəm" ("Cənnət gülüstani") bir müqəddimə, bir xatimə və beş fəsildən ibarətdir. Ədibin "Qanuni-Qüdsi" əsəri fars dili qrammatikasına aiddir. "Təzhibi-əxlaq", "Kəşfül-qəraib" əsərlərində İslam əxlaqının zənginliyindən, gözəlliyindən söhbət açır, tarix haqqında "Gülüstani-İrəm", filologiya haqqında "Qanuni-Qüdsi", astronomiya haqqında "Əsrarül-mələküt", coğrafiyaya dair "Kəşfül-qəraib", (Ümumi coğrafiya, daha doğrusu, Amerikanın kəşfinə dair), "Əsrarül-mələküt" nücum elminə dair əsərlərdir, "Təzhibül-Əxlaq" yunan, İslam və Avropa müəlliflərindən istifadə edilərək yazılmış bir əxlaq risalesidir. Bu risalədə elm ilə əməlin və ya nəzəriyyə ilə təcrübənin münasibətindən bəhs olunur. Bakıxanov bu risalədə elmi gəminin yelkəninə oxşadır və yelkənsiz gəmi deryada necə dəngəsini itirərsə, elmsiz qalan bir qövmlər də o şəkildə dəngəsini itirib suya qərək olar, – deyir. Ədib məntiq haqqında "Eynül-mizan" əsəri yazmış, əxlaqi hekayətlərdən ibarət "Mişkətül-ənvar" əsəri yaratmış, 1827-ci ildə uşaqlar üçün dərslik vəsaiti kimi "Nəsihətnamə" tərtib etmiş, "Məxzənül-əsrar" (Sirlər xəzinəsi) əsərində isə eşq-əxlaq haqqında fəlsəfi və didaktik görüşlərini ifadə etmiş, eyni zamanda və Mövlana Füzulinin "Həqiqətüs-südə" (Xoşbəxtlər baxçası) əsərinin təsiri altında yazdığı "Riyazül-Qüds" əsərini yaratmışdır ki, hər biri müstəqil bir hekayə olan və on dörd fəsildən ibarət olan bu əsərdə Kərbəla vəqiesi, Yezid ibn Müaviyənin zorakılığı, zülmü, eyni zamanda onun kölələri ibn Ziyadın, Şimrin, Ömər bin Səddin, Hərmələnin riyakarlığı, razilliyi, yirticiliyi, bundan əlavə, İmam Hüseyn əleyhəssalamın, Əbülfəzl Abbas əleyhəssalamın, digər Kərbəla şəhidlərinin, həm də

Həzrəti Zeynəb əleyhəssalamın işıqlı imanından, əzmkarlığından, Uca Allaha bağlılığından danışırlar.

A.Bakıxanov 1846-cı ildə Həcc ziyarətinə getmiş, Məkkədə müqəddəs Kəbə evini ziyarət eləyəndən sonra sevgili Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd səllahu əleyhi və alihi vəssəlləmin mübarək məzarını ziyarət etməkdən ötrü Mədinə şəhərinə yollanarkən yolda “Vadiyi-Fatimə”də namaz qılarkən Allah rəhmətinə qovuşmuşdur.

Sovet dönəmində A.Bakıxanovun guya “Vadiyi-Fatimə”də vəba azarına mübtəla olub öldüyünü uydururdular. Lakin bu, həqiqət deyil. Bir də bunu unutmamaq olmaz ki, Məkkə, Mədinə, “Vadiyi-Fatimə”. “Qədr-Xum” deyilən müqəddəs məkanlarda, eyni zamanda “Ərəfat” dağında heç vaxt taun, vəba kimi ağır xəstəliklər olmayıb.

A.Bakıxanov coğrafiyasına, tarixçi, astronom, riyaziyyatçı, tərcüməçi, səyyah, hərbiçi, ilahiyyatçı olmaqla yanaşı, müqtədir bir şair olmuş, şeirlərinin ideoloji istiqaməti, vətənə hədsiz məhəbbət və sədaqət, insanpərvərlik, çar istilasının eybəcərliklərini sözlə mənalarla tənqid etməklə yanaşı, o, Mövlana Cəlaləddin Ruminin təsiri altında fars dilində şeirlər yazsa da, Mövlana Füzuliyə çox bağlı olduğu üçün həm ona nəzirlər yazmış, həm də onun poeziya bulağından qidalanaraq dahi şairin səpkisində, özü də türk dilində heyrətamiz əsərlər meydana gətirmişdir:

*Dila, əzm eylən sən bülbül sifət gülzarə, bismillah,
Muradın olsa, meyl etmək fəğanü-zarə bismillah,
Gər istərsən müdam olmaq cigər sədparə,
Qəraz fikrin təməşadır əgər dildarə, bismillah,
Nəzər ləlibi-canbaxşü rüxi-gülnarə bismillah.* [6, s.131]

Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlər boyu zaman-zaman bir çox mərhələlərdən keçmiş və daim zamanın axarı ilə gedərək zamanın tələbləri ilə meydana gəlmişdir. Artıq tarixdən məlumdur ki, türk xalqları Sibir, Tibet ərazilərindən deyil, Qafqaz dağları, Kür-Araz vadiləri, Xəzərətəfi düzənliklərdən sivilizasiya etmişlər. Belə ki, artıq bütün dünya bunu etiraf edir və türk xalqlarının, onların danışdığı dilin də məşəyi bilavasitə “göy türklər”lə bağlıdır. Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri A.Bakıxanov, rusların güclü təzyiqi ilə üzleşsə də, əzmkarlıq və qətiyyəti sayəsində özünün “Gülüstani-İrəm” əsərində Azərbaycanın qədim zamanlardan bu yana tarixini təkiyədilməz mənbələrə əsasən yarada bilmişdir. Mütəfəkkir həmin əsərdə Şirvan və Dağıstan xalqları deyərək əslində Azərbaycan türklərinin qədim sakinlərini nəzərdə tutur, eyni zamanda Əğvan sözünü Albanla əlaqələndirərək qeyd edir ki, “Alan və alban sözləri bir-birinə bənzəyir və biri o birindən alınmışdır” [3, s.14].

Bundan sonra Bakıxanov qeyd edir ki, massagetlərdən olan alan tayfası (mütəfəkkirin fikrinə “alan” dağlı deməkdir – S.Ə) cənub tarixçilərinin buranın qədim sakinləri hesab etdiyi skif tayfasını sıxışdıraraq, eyni zamanda Albaniyada kimmeriləri qovaraq burada məskunlaşsınlar. Skiflər isə hələ miladdan yeddi əsr öncə kimmeriləri qovaraq Qafqazda olublar. Beləliklə, skif tayfasından olan massagetlər və alanlar daha da yaxınlaşsınlar. Eyni zamanda alanların bir çox adət və ənənələri Hun tayfası ilə oxşardır” [3, s.15].

A.Bakıxanov “türk” sözüə aydınlıq gətirərək, daha doğrusu orta əsr tarixçiləri H.Mustovfi Qəzvini (XIII-XIV əsrlər), Murond və Xandəmirə (XV əsr) istinad edərək yazır ki, Həzrəti Nuh əleyhəssalamın oğlu Yasəf türklərin ilk hökmdarıdır və onun böyük oğlu “Türk olmuşdur: “Bütün Yasəf nəslinin qəbilələri bunun adı ilə – Türk adlanır. Atasının vəfatından sonra özü üçün Türkiyədə istəyi və soyuq bulaqlar seçmişdir” [3, s.16].

Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsrdə xalqın maariflənməsində, inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsində, dünyagörüşünün işıqlanmasında müstəsna rol oynamışdır. Məhz buna görə ki, Abbasqulu ağa Bakıxanovdan sonra ədəbiyyat meydanına gələn Bakı ədəbi mühitinin şairləri də XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində dövrün tələblərinə uyğun olaraq onun elm və ədəbiyyat sahəsində açdığı çığırda gedərək böyük nailiyyətlər əldə etmişlər.

A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” tarixi əsərini yazmaqla coğrafiyamızı, etnoqrafiyamızı, ədəbiyyatımızı bizə tanıtmayla yanaşı, türkçülük ideyasının da bünövrəsini qoymuşdur. Azərbaycanın çox böyük alimi mərhum Ziya Bünyadov “Gülüstani-İrəm”in 1961-ci ildəki nəşrinə yazdığı “Ön söz”də A.Bakıxanovu Azərbaycan elmi tarixşünaslığının banisi, onun “Gülüstani-İrəm” tarixi əsərini isə milli ideallığı ilə seçilən akademik planlı monoqrafik əsər adlandırmışdır” [4, s.3].

Akademik İsa Həbibbəylinin ümumi redaktəsi ilə çapa hazırlanmış, nəşr edilən oncildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının birinci cildində A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri olduqca ətraflı təhlil edilir. Mütəfəkkirin həm fəlsəfi görüşləri, həm ədəbiyyat xəzinəmizin cəvahirlərinin təqdimatı, həm tarixi əhəmiyyəti sadəcə şəkildə izah edilir və əsəri yazarkən A.Bakıxanovun ali məqsədinin nədən ibarət olduğu göstərilir:

“XIX əsrdə təzkirəçilikdən ədəbiyyat tarixçiliyinə dönüş baxımından ilk addımlar atılmışdır. Bu mənada görkəmli yazıçı, tarixçi alim və ictimai xadim Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1846) Azərbaycanda milli ədəbiyyat yaratmağın ilk təşəbbüsçüsüdür. Böyük mütəfəkkirin məşhur “Gülüstani-İrəm” kitabında verilməmiş “Şirvan və ona qonşu olan vilayətlərdə yetişmiş təlifət sahibi (kitablar, əsərlər müəllifi – İ.H.) və ya başqa bir məziyyətdə malik şəxslərin tərcümeyi-halları haqqında” adlanan bölmədə bir sıra tanınmış ədəbiyyat adamlarının həyat və yaradıcılığına dair məlumatlar və təhlillər öz əksini tapmışdır. A.Bakıxanov ölkəmizin çoxəsrlik tarixinə həsr edilmiş “Gülüstani-İrəm” kitabını yazmaqla Azərbaycan tarixşünaslığının herodotu olmaq vəzifəsini həyata keçirmişdir. Eyni zamanda A.Bakıxanov bədii əsərlər müəllifi olan şəxslərin tərcümeyi-hal və yaradıcılıqları haqqındakı tədqiqatları ilə Azərbaycanda bioqrafik ədəbiyyat tarixçiliyinin bünövrəsini yaratmışdır” [1, s.11].

Nəticə / Conclusion

Gerçək tarixi mənbələrə istinadən Azərbaycan tarixini ətraflı şəkildə meydana gətirmiş A.Bakıxanovun bu misilsiz əsərinə rəğmən deyə bilərik ki, qədim türklər Qafqaz dağlarının ətəklərində, Kür-Araz ovalıqlarında və Xəzərsahilli düzənliklərdə yaşayırdılar, İslam dininə qədər “göy tanrı” ya inanırdılar, atəşpərəsləklə heç bir əlaqələri yox idi, çünki atəşpərəsləklə yuxarı fəsilələrdə qeyd olunduğu kimi, fars milləti ilə bağlıdır və onların bütün “qatları” da fars dilindədir. Azərbaycan türkləri isə inanclarına görə, üzlərini atəşə deyil, səmaya tutaraq Uca Tanrıya dua edirdilər. VII əsrdən etibarən Qafqazın böyük bir hissəsini əhatə etmiş Azərbaycan ərazisində dünyanın ən mütərəqqi dini olan İslam dini yayılmağa başladı və bu cəhanşümal dini qəbul edən Azərbaycan türkləri Uca Allahın həyatın, kainatın, mövcudatın, məxluqatın, varlığın tək bir Yaradanı, eyni zamanda lazaman və laməkan olduğunu anladılar. Bu isə Azərbaycan türklərinin həyatında çox şeyləri kökündən dəyişdi.

Ədəbiyyat / References

1. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”. On cildə, birinci cild. Bakı: Elm, 2018.
2. Bakıxanov A. “Seçilmiş əsərləri”. Bakı: Avrasiya-Press, 2005.
3. Bakıxanov A. “Gülüstani-İrəm”. Bakı: Möminin, 2001.
4. Bakıxanov A. “Gülüstani-İrəm” (“Ön söz”ün müəllifi Ziya Bünyadov). Bakı, 1991.
5. Ələkbərov Faiq. “Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış” (1-ci hissə). Bakı: Təknur, 2011.
6. Doktor Cavad Heyət. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış”. Bakı: Yazıçı, 1993.
7. “Poetik məclislər”. Toplayım və tərtib edən Nəsrəddin Qarayev. Bakı: Yazıçı, 1987.

Влияние окружающей среды второй половины XIX и начале XX века на творчество Аббасгулу ага Бакиханова

Сабина Ахмедова

Доктор философии по филологии

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. Азербайджан

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Резюме. Аббасгулу Ага Бакиханов сыграл исключительную роль в просвещении людей XIX века, в повышении уровня развития, в освещении их мировоззрения. Именно поэтому поэты второй половины XIX - начала XX века, пришедшие на литературную арену вслед за Аббасгулу Ага Бакихановым, достигли больших успехов в области науки и литературы во второй половине XIX века и начале XX века.

Азербайджанская литература на протяжении веков время от времени проходила множество этапов и всегда развивалась в соответствии с требованиями времени. Из истории известно, что тюркские народы были цивилизованными не из Сибири и Тибета, а из Кавказских гор, Кура-Аразских долин и Прикаспийских равнин. Таким образом, об этом уже знает весь мир, а происхождение тюркских народов и языка, на котором они говорят, напрямую связано с «Гёк Тюрками». Великий азербайджанский мыслитель А.А. Бакиханов, несмотря на сильное давление со стороны России, благодаря своей настойчивости и целеустремленности смог создать историю Азербайджана с древних времен на основе неопровержимых источников в своем произведении «Гулистан-Ирем».

Ключевые слова: Аббасгулу Ага Бакиханов, азербайджанская литература, литературное общество, просвещение нации